

KÜMELEME ANALİZİ İLE ORTA DOĞU ÜLKELERİNİN EKONOMİK ÖZGÜRLÜKLER AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Dilek ŞAHİN*

Gülnehal TORAMANLI*

Melahat BATU AĞIRKAYA*

Hikmet AKYOL*

Özet

Bu çalışmanın amacı, Orta Doğu ülkelerini 2005 ve 2015 yılı için ekonomik özgürlüklere göre sınıflandırmaktır. Çalışmada, Heritage Vakfı tarafından hazırlanan “mülkiyet hakları”, yolsuzlukla mücadele, mali özgürlük, kamu harcaması, iş özgürlüğü, işgücü özgürlüğü, parasal özgürlük, ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü ve finansal özgürlük endeksi” kullanılmıştır. Yöntem olarak kümeleme analizi kullanılmıştır. Sonuç olarak bu ülkelerin hiyerarşik kümeleme analizine göre farklı kümelerde yer aldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Orta Doğu Ülkeleri, Ekonomik Özgürlükler, Kümeleme Analizi

Jel Kodu: C00, P47, M2.

COMPARING MIDDLE EASTERN COUNTRIES IN TERMS OF ECONOMIC FREEDOM WITH CLUSTERING ANALYSIS

Abstract

The aim of this study is to classify Middle East Countries according to the economic freedoms for the 2005 and 2015 year. In this study, it was used “property rights, freedom from corruption, fiscal freedom, government spending, business freedom, labor freedom, monetary freedom, trade freedom, investment freedom, financial freedom index” which were created by the Heritage Foundation. Clustering analysis was used as a method. As a result, these countries were found to be in different clusters according to the hierarchical clustering analysis.

Keywords: Middle East Countries, Economic Freedom, Clustering Analysis

Jel Codes: C00, P47, M2.

¹ Yrd.Doç.Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik YO Konaklama İşletmeciliği Bölümü. E-mail: dilek58sahin@hotmail.com,

² Öğr.Gör., İstanbul Medipol Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu. E-mail: gtoramanli@medipol.edu.tr.

³ Öğr.Gör., Iğdır Üniversitesi, Iğdır Meslek Yüksek Okulu, E-mail: melahat.batu@igdir.edu.tr.

⁴ Doktora Öğrencisi., Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Politikası Anabilim Dalı. hikmetakyol76@gmail.com.

GİRİŞ

Ekonomik özgürlükler tanım olarak, serbest piyasa sistemini harekete geçiren, devletin bu alana yönelik müdahalesinin en az olduğu ve toplumdaki bireylerin tamamen kendi istekleri doğrultusunda iktisadi kararlar alabildikleri yapı olarak ifade edilmektedir. Günümüzde ekonomik özgürlüklerin ölçülmesinde üç endeks bulunmaktadır. Bu endeksler; “Fraser Institution, Freedom House ve Heritage Foundation” tarafından oluşturulan endekslerdir.

Bu çalışmanın amacı, Orta Doğu ülkelerinin 10 ekonomik özgürlük göstergesi esas alınarak çok değişkenli istatistik yöntemlerinden kümeleme analizi ile ortaya koymaktır. Analize 15 Orta Doğu ülkesi (Cezayir, Bahreyn, Mısır, İran, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Fas, Umman, Pakistan, Katar, Tunus, Yemen, Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri) dâhil edilmiştir. Çalışma beş bölüme ayrılmıştır. Giriş bölümünü takip eden ikinci bölümde ekonomik özgürlükler hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde, kümeleme analizi ile ilgili literatürde yer alan çalışmalardan bahsedilmiştir. Dördüncü bölümde veri seti ve yöntem hakkında bilgi verilmiştir. Beşinci bölümde bulgular ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Son bölüm ise sonuç kısmından oluşmaktadır.

1. Ekonomik Özgürlük Endeksi

Ekonomik özgürlükler tanım olarak, insanların serbestçe ekonomik faaliyetlerde bulunabilmesi ve kendi kaynaklarına serbestçe yön verebilmeleridir (Tunçsiper ve Biçen, 2014: 28). Başka bir ifadeyle ekonomik özgürlükler bireylerin ekonomik faaliyetlerini müdahale ve baskılara maruz kalmadan gerçekleştirebilmesidir. Ekonomik özgürlüklerin temelinde; bireysel seçim, rekabet edebilme özgürlüğü ve kişilik ve mülkiyet haklarının korunması bulunmaktadır. Ekonomik özgürlükler devletin olmadığı bir ekonomiyi değil, devletin toplumdaki müdahalelerinin ve düzenlemelerinin en az düzeyde olmasını ifade etmektedir.

Toplumlarda tahsis edilen ve işleyişi önündeki tüm engellerin kaldırıldığı ekonomik özgürlükler sadece maddi kazançlar ve beraberinde gelen refah artışlarının değil aynı zamanda manevi kazançlar ile sosyal ve yapısal değişimlerin öncüsü konumundadır. Bu bağlamda Griswold (2001) ekonomik özgürlüklerin etkilerini şu başlıklar altında sıralamaktadır (Griswold, 2001: 12-14):

- *Özgürlükler, bireysel saygınlığı ve egemenliği tahsis eder:* Kendi onuruna yakışan bir işte çalışan bireyler, sahip oldukları emeklerinin karşılıklarını alırlar. Hükümetlerin belirlediği üretim ve çalışma koşulları özgürlükler önündeki en önemli engellerden biridir.
- *Özgürlükler, devletin gücünü sınırlar:* Ekonomik özgürlükler ve bununla birlikte gelen serbest piyasa ekonomisi birey odaklı merkezi ekonomilere ve korumacılığa kıyasla ahlâki bakımdan daha üstün bir politikadır. Özgürlükçü uygulamalar bireylerin yaratıcı ve üretken potansiyellerini ortaya çıkarmada oldukça etkindir.
- *Özgürlükler, bireyin ahlâki erdemlerinin gelişmesini teşvik eder:* Serbest piyasa ekonomisinde başarılı olmak isteyen üreticiler, diğer bireylerin ihtiyaç duydukları mal ve hizmetleri sağlamak durumundadırlar.
- *Özgürlükler, insanları bir araya getirir:* Liberal akımın en önemli bulgularından biri olan serbest ticaret ülkeler arasında gerçekleşen mübadeleye olanak tanımaktadır. Uluslararası işlemleri hızlandıran bu süreç, dostluk ve bütünlüğü de sağlamaktadır.
- *Özgürlükler, diğer temel insan haklarını teşvik eder:* Ekonomik özgürlüklerin bir sonucu olan artan hayat standartları, bireylere daha fazla eğitim ve alternatif bilgi kaynaklarına erişim hakkı sağlamaktadır. Özgürlükler ile birlikte sadece eğitim hakkı değil aynı zamanda siyasi ve medeni haklar da geliştirilme olanağına kavuşurlar.

- *Özgürlükler, barışı tesis eder:* Ekonomik özgürlükler ve bir uzantısı olan serbest ticaretin dünya çapında barışın sağlanmasında katkıda bulunduğu görülmektedir.
- *Özgürlükler fakiri besler:* Ekonomik özgürlükler, yoksullara servet yaratma ve ailelerine destekleme fırsatı verdiğinden dolayı, onların toplumla olan bütünleşmesini artırmaktadır.

Son yıllarda gerek ekonomik özgürlükler üzerinde yorum yapabilmek gerekse ülkeleri ekonomik özgürlükler seviyesi bakımından karşılaştırabilmek amacıyla ekonomik özgürlük endeksleri yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu amaçla birbirinden farklı kriterler kullanan ve birbiriyle hemen hemen aynı veya çok yakın sonuçlara ulaşan farklı ekonomik özgürlük endeksi bulunmaktadır. Bu endeksler “Fraser Institution”, “Freedom House” ve “Heritage Foundation” tarafından oluşturulmuştur.

Temelde benzer kriterleri esas alan üç kuruluşun oluşturduğu endeksler, ülkelerin ekonomik açıdan nasıl bir liberal eğilim sergiledikleri ve bu konuda başarılı bir yapıya sahip olup olmadıklarını ortaya koymaktadır. Üç kuruluşun dikkate aldığı ekonomik özgürlükler kriterleri karşılaştırıldığında, benzerliklerin farklılıklardan daha fazla olduğu görülmektedir. Ancak, Freedom House

tarafından oluşturulan özgürlük endeksinin siyasal haklara ağırlık verdiği buna karşılık, diğer iki kuruluşun ise liberal ekonomik sürece ilişkin göstergeler üzerinde durduğu görülmektedir.

Fraser Institution tarafından hazırlanan ekonomik özgürlükler endeksinde beş alt başlık bulunmaktadır. Bu temel başlıkları; (i) kamu kesimi büyüklüğü, harcamalar, vergiler, (ii) hukuki yapı ve mülkiyet haklarının korunması, (iii) güçlü paraya erişebilirlik, (iv) uluslararası ticaret özgürlüğü, (v) kredi, işgücü ve işletme düzenlemeleri başlıkları altında toplamak mümkündür. Beş ana alt başlık altında toplanan endeksin toplam 24 bileşen ve 42 alt bileşenden oluştuğu görülmektedir. Fraser Institution tarafından hazırlanan ekonomik özgürlükler endeksi ülkelerin ekonomik özgürlük düzeylerini 0-10 aralığından bir değer ile açıklamaktadır. Buna göre, bir ülkenin endeks değerinin 0 olması ekonomik özgürlüklerin olmadığını; endeks değerinin 10 olması ise belirtilen kriterler doğrultusunda tam bir ekonomik özgürlüğün olduğunu göstermektedir. Başka bir ifadeyle ülkenin ekonomik özgürlük endeksinin 0'a yaklaşması özgürlüklerin kısıtlanmaya başladığını, 10'a yaklaşması ise özgürlüklerin giderek arttığını göstermektedir. Tablo 1'de Fraser Endeksinin alanları, bileşenleri ve alt bileşenlerine yer verilmiştir.

Tablo 1: Fraser Endeksinin Alanları, Bileşenleri ve Alt-Bileşenleri

<p>1.Kamu Kesimi Büyüklüğü, Harcamalar, Vergiler</p> <p>A. Kamu Harcamaları B. Transfer Harcamaları ve Sübvansiyonlar C. Kamu Teşebbüsleri ve Yatırımları D. En Yüksek Marjinal Vergi Oranı i. En Yüksek Marjinal Gelir Vergisi Oranı ii. En Yüksek Marjinal Gelir ve Bordro Vergisi Oranı</p>
<p>2. Hukuki Yapı ve Mülkiyet Hakları</p> <p>A. Yargı Bağımsızlığı B. Mahkemelerin Tarafsızlığı C. Mülkiyet Haklarının Korunması D. Hukukun Üstünlüğüne Müdahale E. Hukuk Sisteminin Bütünlüğü F. Sözleşmenin Gerekliliklerinin Yerine Getirilmesinin Yasal Temini G. Gayrimenkul Satışına İlişkin Düzenleyici Harçlar H. Polis Güvenilirliği I. Suçun İşletmeye Maliyeti</p>
<p>3. Güçlü Para</p> <p>A. Para Arzı Artışı B. Enflasyonun Standart Sapması C. Enflasyon D. Yabancı Para Birimi İle Hesap Açabilme Serbestisi</p>
<p>4. Uluslararası Ticaret Özgürlüğü</p> <p>A. Tarifeler i. Dış ticaret üzerinden alınan vergilerden elde edilen gelir ii. Ortalama Tarife Oranı iii. Tarife Oranlarında Standart Sapma B. Düzenleyici Ticaret Engelleri i. Tarife Dışı Engeller ii. İthalat ve İhracatın Uyum Masrafları C. Karaborsa Döviz Kurları D. Sermaye ve İnsan Hareketlerindeki Kontroller i. Yabancıların mülkiyet edinmesinde/yatırımlarda kısıtlamalar ii. Sermaye kontrolleri iii. Yabancılara ziyaret özgürlüğü</p>
<p>5. Kredi ve İşgücü Piyasaları İle İşletmelere Yönelik Regülasyonlar</p> <p>A. Kredi piyasası düzenlemeleri i. Bankaların sahipliği ii. Özel sektör kredileri iii. Faiz oranı kontrolleri/negatif reel faiz oranları B. İşgücü piyasası düzenlemeleri i. İşe alım düzenlemeleri ve asgari ücret ii. İşe alma ve işten çıkarma düzenlemeleri iii. Merkezileştirilmiş toplu ücret pazarlıkları iv. Çalışma saati düzenlemeleri v. İşten çıkarmanın ortaya çıkaracağı maliyet</p>

- vi. Zorunlu askerlik hizmeti
- C. İşletmeye İlişkin Düzenlemeler
  - i. İdari gereklilikler
  - ii. Bürokrasi maliyetleri
  - iii. İşe başlama
  - iv. Ekstra ödemeler/rüşvet/kayıma
  - v. Lisanslama kısıtlamaları
  - vi. Vergi uyumunun maliyeti

Kaynak: Gwartney vd., 2015: 4, Fraser Institution. <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/map>.

1973 yılında kurulan ve merkezi Washington'da bulunan Heritage Foundation, 1995 yılından itibaren yıllık bazda 184 ülkenin belirlenen 10 kriter yardımıyla ekonomik özgürlükler düzeyini "Ekonomik Özgürlükler Endeksi" kapsamında ele almaktadır. Ülkelerin ekonomik özgürlük düzeylerinin belirlenmesi; "Hukukun Üstünlüğü, Etkin Düzenleme, Sınırlı Devlet Yönetimi ve Açık Piyasa Yapısı" şeklinde dört temel başlıkta kategorize edilmiştir. Ayrıca her bir kategori çeşitli özgürlük düzeylerini ölçen alt kriterlerden oluşmaktadır. Her kritere verilen puanların ortalaması alınarak ilgili ülkenin endeks değeri belirlenmektedir. Endekste yer alan 10 değişken 0 ile 100 aralığında bir değer almakta ve endeks değeri 0 yaklaştıkça ekonomik özgürlükleri azaldığı, 100'e yaklaştıkça ise ekonomik özgürlüklerin arttığı kabul edilmektedir. Heritage Foundation'ın kullandığı endeks bileşenlerine tablo 2'de yer verilmiştir.

Tablo 2: Heritage Vakfı Tarafından Kullanılan Endeks Bileşenleri

A.Hukukun Üstünlüğü i.Mülkiyet Hakları ii. Yolsuzlukla Mücadele	B.Etkin Düzenleme i.İş Özgürlüğü ii. İşgücü Özgürlüğü iii. Parasal Özgürlük
C.Sınırlı Devlet Yönetimi i.Kamu Harcaması ii. Mali Özgürlük	D.Açık Piyasa Yapısı i.Ticaret Özgürlüğü ii. Yatırım Özgürlüğü iii. Finansal Özgürlük

Kaynak: Heritage Foundation, <http://www.heritage.org/index/explore>.

Hukukun üstünlüğü konusunda ilk kriter mülkiyet haklarının korunmasıdır. Mülkiyet hakları; bireylerin özel mülkiyet biriktirme yeteneğinin bir göstergesidir. Mülkiyet hakları, bir ülkede hukukun özel mülkiyet haklarını ne derecede koruyabildiğini ve yasaların uygulanma derecesini ölçer (Çelik, 2015: 11). Özel mülkiyete sahip olmanın ve servet edinmenin piyasa ekonomisinin işlerliğinin sağlanmasında önemli bir koşul olduğu ve gelecek dönemlere ilişkin iktisadi planların oluşturulmasında son derecede önemli olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda mülkiyet haklarının korunması için etkin ve adil bir adalet sisteminin varlığının önemli olduğu ifade edilmiştir. Yine, mülkiyet haklarının güvence altına alınmasında sözleşme özgürlüğünün sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Hukukun üstünlüğü konusunda diğer bir kriter ise, yolsuzlukların önlenmesidir. Yolsuzlukların bir yandan ekonomik yapıyı bozacağı diğer yandan ise ekonomik faaliyetleri engelleyeceği belirtilmiştir. Ayrıca yolsuzlukların çözümünde şeffaflığın önemi vurgulanmıştır.

Heritage Foundation'a göre, ülkelerin ekonomik bakımdan özgür olabilmelerinde dikkate alınması gereken kriterlerden biri de sınırlı hükümet anlayışıdır. Sınırlı hükümet anlayışı kategorisinde yer alan mali özgürlükler, devletin gelir politikasının bir ölçütü olup vergilerin GSYH içindeki payı ile değerlendirilmektedir. Mali özgürlük değişkeni; en yüksek marjinal kişisel gelir vergisi oranı, en yüksek marjinal kurumlar vergisi oranı ve toplam vergi yükünün GSYH'daki yüzdesi olarak üç alt

bileşenden oluşmaktadır. Mali özgürlüklerin yanı sıra sınırlı devlet anlayışı içerisinde benimsenen bir başka faktör ise, kamusal harcamaların boyutudur. Kamusal harcamalardaki artışın ekonomik özgürlüklerin merkezinde yer alan tehdit edici bir unsur olduğu görülmektedir. Ayrıca sürekli gelişen kamusal harcamaların özel faaliyetler için bir dışlama etkisi yaratma potansiyeline sahip olduğu üzerinde durulmuştur. Bir ülkenin ekonomik bakımdan özgür olabilmesi için gerekli olan etkin düzenleyici mekanizma içerisinde değerlendirilen iş özgürlüğü, bireylerin herhangi bir devlet sınırlamasına maruz kalmaksızın serbestçe işletme kurabilmeleri ve bunu istediklerigibi çalıştırabilmeleri şeklinde yorumlanmıştır. Bu nedenle bürokratik ve gereksiz düzenleyici kuralların varlığının serbest girişim faaliyetlerini engelleyen unsurlar olduğu ifade edilmiştir.

Düzenleyici kurallar içinde yer alan işgücü özgürlüğü ise, bireylerin istedikleri bir yerde ve mekânda çalışabilme serbestliklerini ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle işgücü özgürlüğü, işçi ve işverenlerin devlet kısıtlaması olmadan faaliyet gösterebilme yeteneğinin bir ölçütüdür (Yenipazarlı, 2009: 39). İşgücü özgürlüğü bileşeni; asgari ücret mevzuatını, geçici işten çıkarmaları engelleyen yasaları, işten çıkarma gerekçelerini, çalışma saatleri hakkında düzenleyici yasaları ve bunun denetlenmesini, işgücü piyasasında işgücüne katılım oranını artırıcı iş fırsatlarını içeren ülkenin işgücü piyasasını düzenleyen hukuki yapıyı inceler. Düzenleyici kuralları oluşturan son faktör ise parasal özgürlüktür. Parasal özgürlükler istikrarlı bir ulusal paranın ve piyasalar tarafından oluşturulmasına izin verilen fiyat düzeyleri ifade edilmektedir. Ulusal paranın sahip olduğu değer, o ülkede uygulanan para politikası yoluyla kontrol edilebileceği belirtilmiş ve sadece etkin bir para politikası sayesinde bireylerin gelecekte yapacakları işlemler için piyasa fiyatlarına güvenebilecekleri ifade edilmiştir. Parasal özgürlük, ekonomik müdahale olmadan fiyat istikrarının sağlanmasını ifade etmektedir. Parasal özgürlük bileşeni; son üç yılın enflasyon oranlarının ağırlıklı ortalaması ve fiyat kontrolleri olarak iki alt bileşenden oluşmaktadır.

Heritage Foundation tarafından ekonomik özgürlükler için belirlenen son kıstas ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü ve finansal özgürlüğü kapsayan açık piyasa yapısıdır. Bu kategoride yer alan ticari özgürlükler, bir ekonominin ihracat ve ithalat yönünden dışa açık olması ile bireylerin uluslararası piyasalarda alıcı ve satıcı olarak serbestçe faaliyette bulunabilmelerini ifade etmektedir. Yatırım özgürlükleri, sermayenin serbest dolaşımının bir ölçüsü olmakla birlikte, bireylerin ve firmaların herhangi bir kısıtlama olmadan ülke sınırları içinde ve dışında sermaye yatırımlarında bulunabilmesini ifade etmektedir. Finansal özgürlük esasında bir ülkedeki bankacılık ve finans sektörünün ne derecede etkin ve devlet müdahalesinden bağımsız olduğunu ölçen bir kriterdir. Finansal özgürlüğün gerçekleşip gerçekleşmediğinin tespitinde; devletin finansal hizmetler üzerindeki düzenlemeleri, bankalar ve diğer finans şirketleri üzerindeki devlet müdahalesinin derecesi, yabancı rekabete açıklık ve sermaye piyasasının gelişmişlik düzeyi esas alınmaktadır.

Freedom House tarafından geliştirilen ekonomik özgürlükler endeksi, “siyasal haklar” ve “medeni özgürlükler” olarak iki ana başlıktan oluşmaktadır. Özgür bir toplumda, siyasal hakların bireylere seçim hakkı, kamusal sektöre giriş için rekabet etme hakkı ve temsil etme hakkı gibi politik süreçlere serbestçe katılabilme şansı verdiği ifade edilmektedir. Medeni özgürlüklerin ise, düşüncelerin, kurumların ve kişisel otonominin devlet müdahalesi olmadan geliştirilebilmesi gibi faktörlerden meydana geldiği vurgulanmıştır. Freedom House özgürlük endeksi; siyasal haklar ve medeni özgürlükler için ayrı ayrı değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Daha sonra bu iki kriterin ortalaması alınarak ülkelerin “özgür, kısmen özgür ve özgür değil” şeklinde bir ayrımla özgürlük statüleri belirlenmiştir. Siyasal hakların ve medeni özgürlüklerin ölçülebilmesi amacıyla hazırlanan skala 1 ile 7 arasında bir ölçütle değerlendirilmiş ve ülkelerin ilgili kriter bazında 1 değerini alması durumunda özgür, 7 değerini alması durumunda ise özgür olmadıkları belirlenmiştir. Bu bağlamda, bir ülkenin ilgili kriter yönünden endeks değerinin 1’e yaklaşması özgürlük düzeyinin arttığını; 7’ye yaklaşması ise özgürlük düzeyinin azaldığını ifade etmektedir.

Tablo 3: Freedom House Ekonomik Özgürlük Endeksi ve Bileşenleri

<p>1.Siyasal Haklar</p> <p>A.Seçim Süreci</p> <p>i.Devletin serbest ve adil seçim süreciyle seçilmesi</p> <p>ii. Yasama organı temsilcilerinin serbest ve adil seçimlerle seçilmesi</p> <p>iii. Seçim kanunlarının adillığı</p> <p>B.Siyasal Çoğunluk ve Katılım</p> <p>i.Bireylerin kendi tercihlerine göre farklı siyasi partilerde veya rekabeti siyasi gruplarda faaliyette bulunabilmeleri ve bu parti veya grupların seçilebilmesi veya seçimi kaybetmeleri</p> <p>ii. Önemli bir muhalefet gücünün varlığı ve bunun desteklenebilme olasılığı</p> <p>iii. Bireylerin siyasi tercihlerinin askeri, dış güçler, totaliter partiler, dini hiyerarşiler, ekonomik oligarşiler ya da diğer ilgi gruplarının baskılarından bağımsızlığı</p> <p>iv.Kültürel, etnik, dini veya azınlık gruplarının siyasi haklarının ve seçim fırsatlarının varlığı</p> <p>C.Devletin Fonksiyonları</p> <p>i.Serbest seçimle iktidara gelenlerin kamu politikası belirleyebilme güçleri</p> <p>ii. Devletin yayılmacı yolsuzluktan bağımsızlığı</p> <p>iii. Devletin seçimler boyunca seçmenlere karşı sorumluluğu ve seçimleri şeffaflık içinde yürütebilmesi</p> <p>D.İlave İhtiyari Siyasal Haklar</p> <p>i.Bünyesine herhangi bir siyasi parti veya seçim süreci barındırmayan geleneksel monarşilerde uygulanan sistemin bireylere akılcı bir konsültasyon sunması ve politika tercihlerinde kamusal müzakerenin sağlanması</p> <p>ii. Devletin bir ülke veya bölgenin kültürel yapısını bozmak veya bir başka grup lehine politik yapıyı değiştirmek için kasten etnik yapıyı değiştirmesi</p>
<p>2.Medeni Özgürlükler</p> <p>A. İfade ve İnanç Özgürlüğü</p> <p>i.Serbest ve bağımsız medya ile diğer kültürel ifade biçimlerinin varlığı</p> <p>ii. Dini kurum ve toplulukların kendi inançlarını kamusal ve özel ortamlarda uygulayabilme ve ifade edebilme serbestileri</p> <p>iii. Akademik özgürlüklerin varlığı ve eğitim sisteminin herhangi bir siyasi düşünce empozesinden bağımsızlığı</p> <p>iv. Özel müzakerelerin açık ve serbestçe yapılabilmesi</p> <p>B. Kurumsal ve Organizasyonel Haklar</p> <p>i.Kongre, gösteri ve açık hava müzakere özgürlüğünün varlığı, kamusal olmayan organizasyonların özgürlüğü</p> <p>ii. Serbest ticaret birliklerinin varlığı, toplu sözleşme müzakerelerinin etkinliği ve profesyonel özel organizasyonların serbestliği</p> <p>C.Hukukun Üstünlüğü</p> <p>i. Bağımsız mahkemelerin varlığı</p> <p>ii. Hukukun üstünlüğünün sivil ve cezai konulardaki geçerliliği</p> <p>iii. Siyasal terör, adil olmayan hapis, sürgün ve işkenceden korunma</p> <p>iv. Kanunların, politikaların ve uygulamaların nüfusun farklı kesimleri için eşit şartları taşıması</p> <p>D.Kişisel Özerklik ve Bireysel Haklar</p> <p>i.Vatandaşların seyahat, ikamet istihdam ya da eğitim özgürlüğünün varlığı</p> <p>ii. Vatandaşların mülkiyet ve özel iş kurma hakkı ile bunların kamusal, siyasi ve organize baskılardan korunabilme özgürlüğü</p> <p>iii. Cinsiyet eşitliği, evlilik için eş seçim özgürlüğü ve aile yapısının belirlenebilme özgürlüğü</p> <p>iv. Fırsat eşitliğinin sağlanması ve ekonomik sömürünün olmaması</p>

Kaynak: Freedom House, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/afghanistan>.

3.Literatür Taraması

Literatürde kümeleme analizi ile ilgili yapılan çalışmalardan bazıları aşağıdaki gibidir: Ersöz (2009), OECD'ye üye ülkelerin 2004 yılı sağlık göstergeleri kullanılarak kümeleme analizi yapılmıştır. Bu değişkenler arasında; toplam sağlık harcamalarının gayri safi yurt içi hâsıla içindeki oranı, kişi başına düşen sağlık harcaması, doğumda yaşam beklentisi, her 1000 doğumdaki bebek ölüm sayısı değişkenleri kullanılmıştır. Kümeleme işleminde aşamalı kümeleme yöntemi ile aşamalı olmayan yöntemlerden K-ortalamar kümeleme ve medoid kümeleme yöntemleri olacak şekilde üç ayrı yöntem ile karşılaştırma yapılmıştır. Yapılan kümeleme analiz sonucunda, Türkiye OECD ülkeleri içerisinde aşamalı kümeleme yönteminde Polonya, Slovakya, Çek Cumhuriyeti Macaristan, Meksika ve Kore Cumhuriyeti ile aşamalı olmayan kümeleme yöntemi K-ortalamar yönteminde Portekiz, Polonya, Slovakya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Meksika, Kore Cumhuriyeti ile medoid kümeleme yönteminde ise Meksika ile aynı kümelemede yer almıştır.

Kangallı vd., (2014), OECD üyesi ülkelerinin 2011 yılına ait ekonomi özgürlük endeksinde yer alan veriler dikkat alınmıştır. Bu sınıflandırma işlemi yapılırken kümeleme analizinden faydalanılmıştır. K-ortalamar ve Ward yöntemine göre yapılan analizler neticesinde OECD ülkeleri için üç kümelik bir ekonomik özgürlük ve gelişmişlik sınıflandırılmasına ulaşılmıştır.

Alptekin ve Yeşilaydın (2015), OECD ülkeleri belirlenen sağlık göstergeleri açısından bulanık kümeleme analizi ile sınıflandırılmıştır. OECD'ye üye 34 ülke ele alınarak sağlığı doğrudan ve dolaylı olarak etkilediği düşünülen on değişken ile bulanık c-ortalamar kümeleme analizi yapılmıştır. Analiz sonuçları, en uygun küme sayısının beş olduğunu göstermiştir. Türkiye bu kümeler içerisinde dördüncü kümede yer almaktadır. Estonya, Macaristan, Meksika, Polonya ve Şili'nin Türkiye ile birlikte aynı kümede yer aldığı görülmüştür.

Tekin (2015), 2013 yılına ait 16 farklı sağlık göstergesi ile Türkiye'deki 81 il gruplandırılmış ve daha önce yapılmış sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamaları ve sağlık gelişmişlik düzeyi çalışmaları ile karşılaştırılmıştır. Ward yöntemiyle, iller 21,13,11,7 ve 5 kümede toplanmıştır. Bunlardan en anlamlısı 11'li, 7'li ve 5'li kümeler olarak belirlenmiştir. Kümeler incelendiğinde, birbirine en yakın illerin aynı kümede toplandıkları görülmüştür. Sonuç olarak, doğu ve batı illeri arasındaki gelişmişlik farkı sağlık değişkenleri açısından ortaya çıkmaktadır.

Ertaş ve Atik (2016), Türkiye'nin OECD ülkeleri karşısında görece gelişme düzeyi 2015 yılı için araştırılmıştır. Analizde çok değişkenli istatistiksel yöntemlerden kümeleme analizi kullanılmış ve 27 sosyo-ekonomik değişken analize dâhil edilmiştir. Analiz sonucunda en az üç küme, en fazla yedi küme elde edilmiştir. Yapılan küme gruplandırmalarında Türkiye, Meksika ile bir kümede yer almıştır. Sonuç olarak Türkiye'nin OECD ülkeleri arasında Meksika ile sosyo-ekonomik açıdan benzerlik gösterdiği bulgusuna ulaşılmıştır.

Turan vd., (2016), Ortadoğu ülkelerinin ve Türkiye'nin 1980-2013 yılları arasında ekonomik yapılarının birbirine benzer olup olmadığı ve yaşanan siyasal olaylar neticesinde bu benzer yapıların değişip değişmediği incelenmiştir. Çalışmada ele alınan dönem 1980:01-2003:12 ve 2003:01-2010:12, 2010:01-2013:12 olarak sınıflandırılmıştır. Analize dâhil edilen ülkeler arasında; Bahreyn, Irak, İran, İsrail, Kuveyt, Libya, Lübnan, Mısır, Suriye, Suudi Arabistan, Türkiye, Umman, Ürdün ve Yemen bulunmaktadır. Benzer ve benzer olmayan ülkeleri incelemek için ihracat, ithalat, enflasyon, gayri safi yurt içi hâsıla deflatörü, gayri safi yurt içi hâsıla, gayri safi milli gelir, brüt tasarruf, yurt dışı net gelir, döviz kuru, nüfus artışı ve toplam nüfus kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda dönemsel değişkenlik gösteren ülkeler ilk iki periyotta azınlıkta iken son dönemde çoğalmıştır.

4. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada, Orta doğu ülkelerinin 2005 ve 2015 yılları için ekonomik özgürlükler bakımından benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymak amacıyla kümeleme yöntemi kullanılmıştır. Kümeleme yönteminde ise hiyerarşik kümeleme yöntemlerinden Ward yöntemi kullanılmıştır. Değişkenler öklit kare uzaklıklarına göre analiz edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlere tablo 4'te yer verilmiştir.

Tablo 4: Analizde Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Değişken Açıklaması	Kaynak
X ₁	Mülkiyet Hakları	Heritage Vakfı
X ₂	Yolsuzlukla Mücadele	
X ₃	Mali Özgürlük	
X ₄	Kamu Harcaması	
X ₅	İş Özgürlüğü	
X ₆	İşgücü Özgürlüğü	
X ₇	Parasal Özgürlük	
X ₈	Ticaret Özgürlüğü	
X ₉	Yatırım Özgürlüğü	
X ₁₀	Finansal Özgürlük	

5. Bulgular ve Değerlendirmeler

Bu bölümde 2000 ve 2014 yılları için ele alınan sağlık göstergeleri için kümeleme analizi yapılmış ve analiz sonuçları karşılaştırılmıştır.

5.1.2005 Yılı İçin Yapılan Kümeleme Analizi

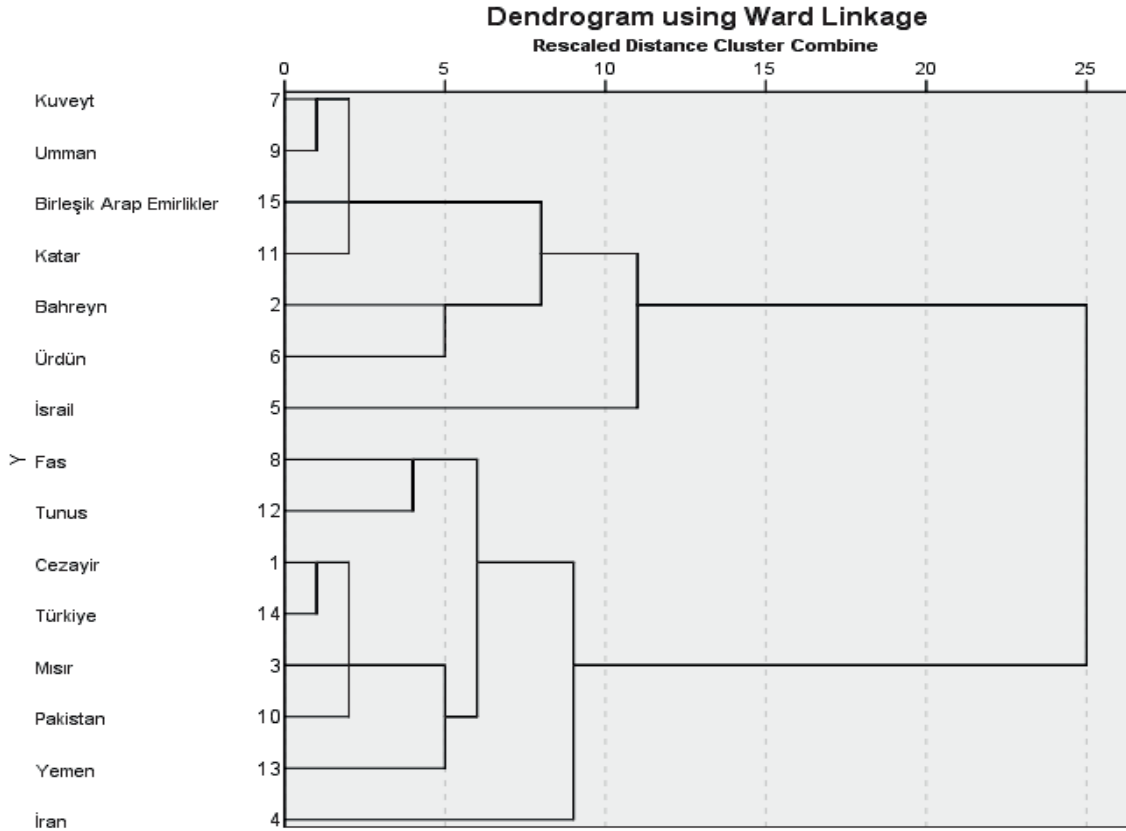
Bu çalışmada, daha önce de belirtildiği gibi Ward Yöntemi kullanılmıştır. Çalışmaya konu olan 10 ekonomik özgürlük göstergesine ait verilerin kümeleme analizine tabi tutulması neticesinde elde edilen yığılım tablosuna tablo 5 'te yer verilmiştir.

Birleştirilmiş küme başlığı altında, aşama 1'de 7.gözlem/ülke (Kuveyt) ve 9. gözlem (Umman) birbirine en yakın iki gözlemdir. Gözlemler arasındaki mesafenin 12,569 olduğu görülmektedir. Bu katsayı Kareli Öklid Uzaklığı olarak bilinmektedir. Son aşama sütunu ise, o satırdaki iki gözlemin hangi aşamada bir diğer gözlemlerle birleşerek küme haline geldiğini göstermektedir. Sonraki aşamanın 3. aşama olduğu görülmektedir. Yani bu satırda yer alan 7.(Kuveyt) ve 9. (Umman) ülkeler 3. aşamada aralarında başka bir ülkeyi alarak ilk kümeyi oluşturmaktadır. 3.aşamaya geçtiğimizde, 15.ülkenin (Birleşik Arap Emirlikleri), 7.(Kuveyt) ve 9. (Umman) ülkelerin arasına katılarak bir küme oluşturduğunu görmekteyiz. İkinci aşamada birbirine en yakın 1. (Cezayir) ve 14. (Türkiye) ülkelerdir. Bu ikiliye, 4.aşamada bir diğer ülke katılarak kümeye dönüşecektir. 4.aşamada, 3.ülkenin (Mısır) katıldığı ve ikinci bir kümenin oluştuğu görülmektedir. 14.aşamaya kadar kümelene bu şekilde devam eder.

Son aşamalara doğru ülkeler arası mesafe iyice artmış, sonuçta bütün ülkeler tek bir kümenin altına birleşmiştir. Yığılım tablosu incelendiğinde, "Katsayılar" sütununda yer alan gözlemler (ülkeler) arasındaki mesafenin giderek arttığı görülmektedir. Örneğin birinci aşamada, 7. ve 9. ülkeler arasındaki mesafe 12.569 iken; son aşamada bu mesafe giderek artmış ve son aşamada bulunan 1. ve 2. ülke arasındaki mesafe 451,408 olmuştur. Tablo 5'de değinilen gözlem ve yorumlar şekil 1'de yer alan dendrogram da (ağaç grafiği) görülebilmektedir. Bu ağaç grafiği soldan sağa doğru okunmaktadır.

Tablo 5:Yığışım Tablosu (Ward Yöntemiyle)

Aşama	Birleştirilmiş Küme		Katsayılar	Son Aşama
	Küme 1	Küme 2		
1	7	9	12,569	3
2	1	14	27,076	4
3	7	15	43,410	5
4	1	3	60,164	6
5	7	11	79,373	11
6	1	10	99,047	9
7	8	12	125,329	10
8	2	6	152,880	11
9	1	13	182,396	10
10	1	8	215,383	12
11	2	7	254,934	13
12	1	4	296,884	14
13	2	5	347,979	14
14	1	2	451,408	0

Şekil 1. Ward Yönetime Ait Dendrogram

Küme sayısı belirtmeden yapılan analiz sonuçları ağaç grafiği verilerek açıklanmıştır. Küme sayısını belirterek de ülkeleri gruplamak mümkündür. Bu durum Tablo 6'da görülmektedir. Buna göre grup

sayısını “En az iki, en çok beş” vererek analiz edildiğinde en ideal küme sayısının dört olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, dendogram (ağaç grafiği) soldan sağa doğru okunacak olursa Orta doğu ülkelerinin dört temel kümeye ayrıldığı görülmektedir. Çünkü yığışım tablosu ile ağaç grafiği tutarlılık göstermektedir.

Tablo 6: Küme Sayısına Göre Gözlemlerin Atanması

Küme	5 Küme Olsa	4 Küme Olsa	3 Küme Olsa	2 Küme Olsa
1.Cezayir	1	1	1	1
2.Bahreyn	2	2	2	2
3.Mısır	1	1	1	1
4.İran	3	3	1	1
5.İsrail	4	4	3	2
6.Ürdün	2	2	2	2
7.Kuveyt	5	2	2	2
8.Fas	1	1	1	1
9.Umman	5	2	2	2
10.Pakistan	1	1	1	1
11.Katar	5	2	2	2
12.Tunus	1	1	1	1
13.Yemen	1	1	1	1
14.Türkiye	1	1	1	1
15.Birleşik Arap Emirlikleri	5	2	2	2

Yukarıdaki tablo 6 yakından incelendiğinde; en heterojen dağılımın “4 küme olsa” dağılımında olduğu görülmektedir. Bu da en ideal küme sayısının 4 olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu kümede yığışım tablosu ile ağaç grafiği tutarlılık göstermektedir. Tablo 7’de görüldüğü üzere, 1. Kümede Cezayir, Mısır, Fas, Pakistan, Tunus, Yemen, Türkiye; ikinci kümede Bahreyn, Ürdün, Kuveyt, Umman, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri; üçüncü kümede İran, dördüncü kümede İsrail bulunmaktadır.

Tablo 7: Kümeleme Tablosu

Küme Numarası	Küme Elemanları
1	Cezayir, Mısır, Fas, Pakistan, Tunus, Yemen, Türkiye
2	Bahreyn, Ürdün, Kuveyt, Umman, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri
3	İran
4	İsrail

5.2.2015 Yılı Kümeleme Analizi

Çalışmaya konu olan 10 ekonomik özgürlük göstergesine ait verilerin kümeleme analizine tabi tutulması neticesinde elde edilen yığışım tablosuna tablo 8 ‘de yer verilmiştir. Tablo 8’de yer alan Yığışım tablosunda ilk aşama kümeleme analizinin aşamalarını göstermektedir. Birleştirilmiş küme başlığı altında, aşama 1’de 11.gözlem/ülke (Katar) ve 15. gözlem (Birleşik Arap Emirlikleri) birbirine en yakın iki gözlemdir. Gözlemler arasındaki mesafenin 12,628 olduğu görülmektedir. Bu katsayı Kareli Öklid Uzaklığı olarak bilinmektedir. Son aşama sütunu ise, o satırdaki iki gözlemin hangi

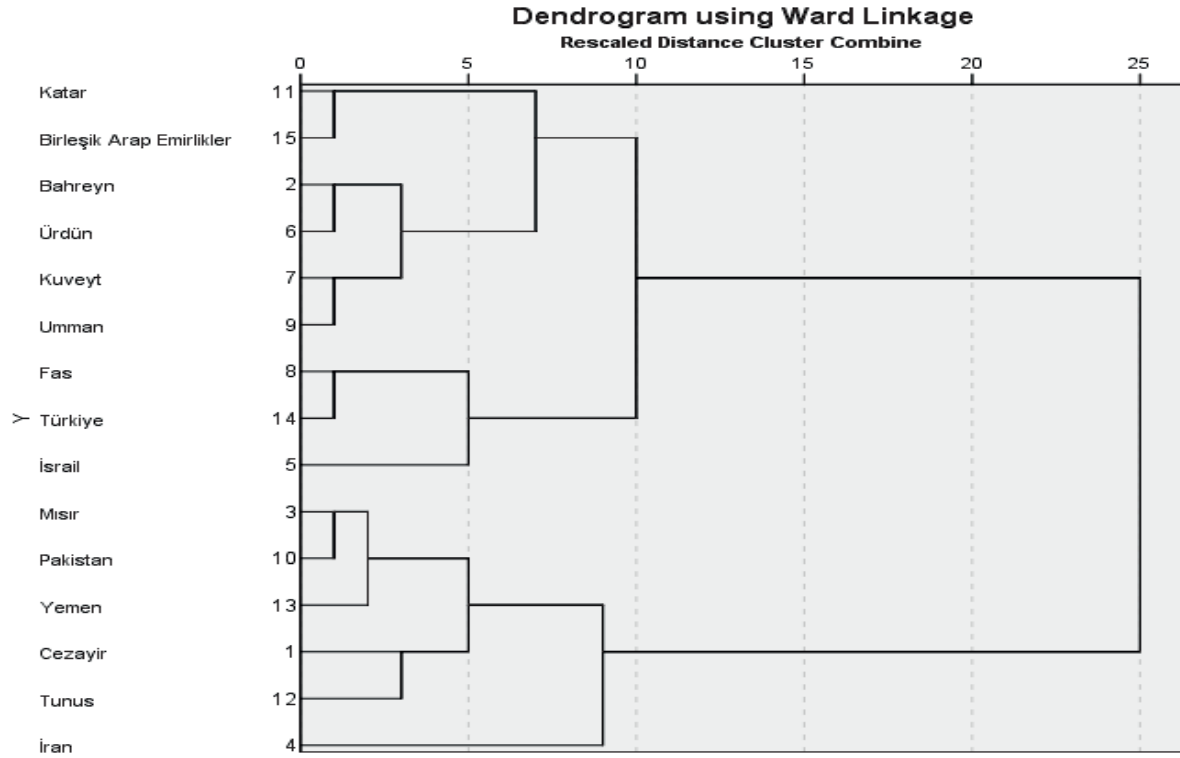
aşamada bir diğer gözlemlerle birleşerek küme haline geldiğini göstermektedir. Sonraki aşamanın 11. aşama olduğu görülmektedir. Yani bu satırda yer alan 11.(Katar) ve 15. (Birleşik Arap Emirlikleri) ülkeler 11.aşamada aralarında başka bir ülkeyi alarak ilk kümeyi oluşturmaktadır. 11.aşamaya geçtiğimizde, 2.ülkenin (Bahreyn), 11.(Katar) ve 15. (Birleşik Arap Emirlikleri) ülkelerin arasına katılarak bir küme oluşturduğunu görmekteyiz. İkinci aşamada birbirine en yakın 3. (Mısır) ve 10. (Pakistan) ülkelerdir. Bu ikiliye, 6.aşamada bir diğer ülke katılarak kümeye dönüşecektir. 6.aşamada, 13.ülkenin (Yemen) katıldığı ve ikinci bir kümenin oluştuğu görülmektedir. 14.aşamaya kadar kümelene bu şekilde devam eder.

Son aşamalara doğru ülkeler arası mesafe iyice artmış, sonuçta bütün ülkeler tek bir kümenin altına birleşmiştir. Yığılım tablosu incelendiğinde, “Katsayılar” sütununda yer alan gözlemler (ülkeler) arasındaki mesafenin giderek arttığı görülmektedir. Örneğin birinci aşamada, 11. ve 15. ülkeler arasındaki mesafe 12.628 iken; son aşamada bu mesafe giderek artmış ve son aşamada bulunan 1. ve 2. ülke arasındaki mesafe 436,974 olmuştur. Tablo 8’de değinilen gözlem ve yorumlar şekil 2’de yer alan dendrogram da (ağaç grafiği) görülebilmektedir. Bu ağaç grafiği soldan sağa doğru okunmaktadır.

Tablo 8: Yığılım Tablosu (Ward Yöntemiyle)

Aşama	Birleştirilmiş Küme		Katsayılar	Son Aşama
	Küme 1	Küme 2		
1	11	15	12,628	11
2	3	10	25,621	6
3	8	14	39,148	10
4	2	6	53,071	7
5	7	9	67,606	7
6	3	13	85,346	9
7	2	7	105,958	11
8	1	12	127,523	9
9	1	3	157,502	12
10	5	8	187,508	13
11	2	11	224,319	13
12	1	4	272,505	14
13	2	5	324,607	14
14	1	2	436,974	0

Şekil 2. Ward Yönetime Ait Dendrogram

Küme sayısı belirtmeden yapılan analiz sonuçları ağaç grafiği verilerek açıklanmıştır. Küme sayısını belirterek de ülkeleri gruplamak mümkündür. Bu durum Tablo 9’da görülmektedir. Buna göre grup sayısını “En az iki, en çok beş” vererek analiz edildiğinde en ideal küme sayısının dört olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, dendrogram (ağaç grafiği) soldan sağa doğru okunacak olursa Orta doğu ülkelerinin dört temel kümeye ayrıldığı görülmektedir. Çünkü yığışım tablosu ile ağaç grafiği tutarlılık göstermektedir.

Tablo 9: Küme Sayısına Göre Gözlemlerin Atanması

Küme	5 Küme Olsa	4 Küme Olsa	3 Küme Olsa	2 Küme Olsa
1.Cezayir	1	1	1	1
2.Bahreyn	2	2	2	2
3.Mısır	1	1	1	1
4.İran	3	3	1	1
5.İsrail	4	4	3	2
6.Ürdün	2	2	2	2
7.Kuveyt	2	2	2	2
8.Fas	4	4	3	2
9.Umman	2	2	2	2
10.Pakistan	1	1	1	1
11.Katar	5	2	2	2
12.Tunus	1	1	1	1
13.Yemen	1	1	1	1
14.Türkiye	4	4	3	2
15.Birleşik Arap Emirlikleri	5	2	2	2

Yukarıdaki tablo 9 yakından incelendiğinde; en heterojen dağılımın “4 küme olsa” dağılımında olduğu görülmektedir. Bu da en ideal küme sayısının 4 olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu kümede yığılım tablosu ile ağaç grafiği tutarlılık göstermektedir. Tablo 10’da görüldüğü üzere, 1.kümede Cezayir, Mısır, Pakistan, Tunus, Yemen; 2. kümede Bahreyn, Ürdün, Kuveyt, Umman, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri; 3. kümede İran; 4.kümede İsrail, Fas ve Türkiye bulunmaktadır.

Tablo 10: Kümeleme Tablosu

Küme Numarası	Küme Elemanları
1	Cezayir, Mısır, Pakistan, Tunus, Yemen
2	Bahreyn, Ürdün, Kuveyt, Umman, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri
3	İran
4	İsrail, Fas, Türkiye

SONUÇ

Ekonomik özgürlükler tanım olarak, bireysel seçim, rekabet etme özgürlüğü ile kişilik ve mülkiyet haklarının korunmasıdır. Dünyada ekonomik özgürlükleri ölçen ve bu doğrultuda endeks yayınlayan üç kurum bulunmaktadır. Bunlardan ilki “Fraser Institution”, ikincisi “Freedom House” ve üçüncüsü “Heritage Foundation” ‘dır. Heritage Vakfı tarafından hazırlanan endekste ekonomik özgürlükler; iş yapma özgürlüğü, ticari özgürlük, mali özgürlük, kamu harcamaları, parasal özgürlük, yatırım özgürlüğü, finansal özgürlük, mülkiyet hakları, yolsuzlukta muafiyet ve işgücü özgürlüğün yer aldığı on alt başlıktan oluşmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, 2005 ve 2015 yılında Orta Doğu ülkelerini ekonomik özgürlükler endeksine göre sınıflandırmaktır. Çalışmada, çok değişkenli istatistiksel yöntemlerinden biri olan kümeleme analizi uygulanmıştır. Analiz sonucunda 2005 yılı için en ideal küme sayısının 4 olduğu görülmüştür. Bu bağlamda birinci kümede; Cezayir, Mısır, Fas, Pakistan, Tunus, Yemen, Türkiye; ikinci kümede Bahreyn, Ürdün, Kuveyt, Umman, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri; üçüncü kümede İran, dördüncü kümede İsrail bulunmaktadır. 2015 yılına bakıldığında ise, yine en ideal küme sayısının 4 olduğu görülmüştür. Bu bağlamda birinci kümede; Cezayir, Mısır, Pakistan, Tunus, Yemen; ikinci kümede Bahreyn, Ürdün, Kuveyt, Umman, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri; üçüncü kümede İran; dördüncü kümede İsrail, Fas ve Türkiye bulunmaktadır. Genel itibariyle değerlendirildiğinde, ele alınan ülkelerin 4 küme halinde gruplandırıldığı ve bu ülkelerin hiyerarşik kümeleme analizine göre farklı kümelerde yer aldığı görülmüştür.

Kaynakça

- Alptekin, N., Yeşilaydın, G. (2015). OECD Ülkelerinin Sağlık Göstergelerine Göre Bulanık Kümeleme Analizi İle Sınıflandırılması. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(4): 137-155.
- Çelik, M. (2015). Yükselen Ekonomilerde Ekonomik Özgürlük-Doğrudan Yabancı Yatırım İlişkisi: Panel Veri Analizi (1995-2013). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat ABD, Yüksek Lisans Tezi.
- Ersöz, F. (2009). OECD'ye Üye Ülkelerin Seçilmiş Sağlık Göstergelerinin Kümeleme ve Ayırma Analizi İle Karşılaştırılması. *Türkiye Klinikleri J Med Sci*, 29(6):1650-1659.
- Ertaş, A., Atik, H. (2016). Kalkınma Göstergeleri Bakımından Türkiye'nin Avrupa Birliği Ülkeleri Arasındaki Yeri: İstatistiksel Bir Analiz. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 48: 199-218.
- Fraser Institution. <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/map>. (Erişim Tarihi: 02.02.2017)
- Freedom House, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/afghanistan>. (Erişim Tarihi: 10.02.2017)
- Gwartney, J., Lawson, R., Hall J. (2015). Economic Freedom of the World Annual Report. 1-247. <https://www.fraserinstitute.org/sites/default/files/economic-freedom-of-the-world-2015.pdf>.
- Griswold, D. (2001). Seven Moral Arguments for Free Trade. *Cato Policy Report*, 23(4): 11-14. Heritage Foundation, <http://www.heritage.org/index/explore>. (Erişim Tarihi: 02.01.2017)
- Kangallı, S., Uyar, U., ve Buyrukoğlu, S. (2014). OECD Ülkelerinde Ekonomik Özgürlük: Bir Kümeleme Analizi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6(3): 95-109.
- Tekin, B. (2015). Temel Sağlık Göstergeleri Açısından Türkiye'deki İllerin Gruplandırılması: Bir Kümeleme Analizi Uygulaması. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2): 389-416.
- Tunçsiper, B., Biçen, Ö. (2014). Ekonomik Özgürlükler ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Regresyon Yöntemiyle İncelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 9(2): 25-45.
- Turan, K., Özarı, Ç., Demir, E. (2016). Kümeleme Analizi İle Türkiye ve Ortadoğu Ülkelerinin Ekonomik Göstergeler Açısından Karşılaştırılması. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 29: 143-165.
- Yenipazarlı, A. (2009). Ekonomik Özgürlükler ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Zaman Serisi Analizi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat ABD, Doktora Tezi.